

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

ВАНІСВ ЕЛЬДАР СЕРВЕРОВИЧ

УДК 349. 41 (477) (091)

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У
ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1783–1917 рр.)**

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
політичних та правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент

КОЛЬБЕНКО Андрій Володимирович,

Львівський національний університет

імені Івана Франка,

доцент кафедри історії держави, права

та політико-правових учень

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор

ГАВРИЛЕНКО Олександр Анатолійович

Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна,

професор кафедри міжнародного

та європейського права

кандидат юридичних наук, доцент

ВОВК Юрій Євгенович

Національний університет водного господарства

та природокористування, доцент кафедри

міжнародного права та юридичної журналістики

Захист відбудеться «19» жовтня 2016 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка (79000, м. Львів вул. Січових Стрільців, 14, зал засідань юридичного факультету, ауд. Г-409).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5).

Автореферат розіслано «15» вересня 2016 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

В. О. Семків

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність теми дослідження. В усі часи існування цивілізованого суспільства земля становила основний засіб сільськогосподарського виробництва і матеріальну основу існування українського та інших народів. Тому, завжди важливого значення набувало земельне питання, яке відіграло у державі особливу роль. У ньому були зосереджені не лише економічні інтереси різних соціальних груп населення, а й можливість для влади формувати політичні пріоритети та через них впливати на суспільство. Прогресивний розвиток земельних правовідносин, поява та урізноманітнення нових суб'єктів і форм власності на землю сприяли надходженню прибутку до державної скарбниці і виражали волю панівної групи населення.

Кримський півострів не тільки територіально, але і соціально-економічно був пов'язаний з проживанням українського народу, а кримський народ (кримці) політично, культурно і ментально – з українцями. Земельне питання в Криму завжди було гострим і актуальним. Кримці постійно відчували особливий зв'язок із рідною землею, вважаючи її безцінною. Адже вона уособлювала дещо більше, ніж ґрунт з корисними властивостями. У 1783 р. російські окупанти анексували Кримську державу і заснували Таврійську губернію. Для корінного народу ця подія стала переламним моментом у його історії. В цей час правові звичаї кримців та мусульманське право, яке діяло декілька століть і було переважаючим на території Криму, окупаційна влада силоміць трансформувала у російське правове поле, позбавивши корінне населення майже всіх прав на рідній землі. У радянську добу трагічною сторінкою в історії кримців стала їхня депортація в 1944 р.

У новітній час земельне питання знову загострилося, що було пов'язано із поверненням кримців з вимушеної депортації і виникненням конфлікту інтересів між ними та російськими переселенцями, які зайняли їхні землі й будинки. Українська держава, дозволивши кримцям повернутися у рідні терени, не завжди достатньо сприяла їхньому облаштуванню. Нового поштовху земельне питання зазнало після другої російської окупації 2014 р. Для кримців тепер, як і раніше, земельне питання тісно пов'язане із питанням власної автохтонності, відстоюванням права на рідну землю, а для України – із відкиданням російських претензій на Крим та поверненням цієї території до свого складу.

Отже, і зараз земельне питання постає надзвичайно гостро і актуально для Криму. Аналіз еволюції правового регулювання земельних відносин у Криму з часів становлення на півострові державності і до жовтневого перевороту 1917 р. дозволить врахувати притаманні кримцям традиції землекористування і відновити історичну справедливість, обґрунтовуючи повернення прав на землю депортованому кримському народові, а Українській державі – можливість відновити цілісність її території.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося в межах науково-дослідної теми

кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка на 2011-2015 роки «Характерні риси розвитку державності, права та політико-правової думки в Україні та зарубіжних країнах» (номер державної реєстрації 01112U003267).

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей правового регулювання земельних відносин у Таврійській губернії, динаміки їх розвитку, впливу і значення для населення регіону, дослідженні процесу уніфікації земельного законодавства у Криму.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких основних завдань:

- схарактеризувати правове регулювання земельних відносин у Кримському ханстві;
- порівняти правові аспекти набуття, володіння та розпорядження земельними ділянками за континентальною і мусульманською правовими системами на прикладі розвитку земельних відносин у Таврійській губернії;
- визначити характер імплементації земельно-правових інститутів мусульманського права в континентальну систему права у Таврійській губернії;
- схарактеризувати право власності на землю у Таврійській губернії;
- розглянути позитивні й негативні аспекти правового регулювання земельних відносин у Таврійській губернії;
- обґрунтувати специфічність земельних правовідносин у період з 1861 – 1917 рр. під час запровадження Селянської та Столипінської реформ;
- схарактеризувати способи і форми захисту прав на землю у Таврійській губернії.

Об'єктом дослідження є земельні та пов'язані з ними правовідносини, які виникали, змінювалися і припинялися в Таврійській губернії.

Предметом дослідження є правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії.

Хронологічні рамки дослідження. З огляду на те, що дослідження вимагало детермінаційного з'ясування процесів, які відбувалися щодо регулювання земельних правовідносин в умовах переходу від мусульманського до континентального права, нами було відповідно розширено хронологію предмету дослідження до часу існування Кримського ханства.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлюється тим, що ця дисертаційна робота є першим історико-правовим дослідженням правового регулювання земельних відносин у Таврійській губернії.

У межах здійсненого дослідження одержано результати, які містять наукову новизну:

уперше:

- встановлено особливості правового регулювання земельних відносин в Таврійській губернії, зумовлені одночасним існуванням у регіоні земельно-правових інститутів російської (наближеної до континентальної) і мусульманської правових систем. Зокрема, перехід права власності (купівля-продаж, дарування) відбувався на основі російського земельного законодавства, або місцевого звичаю на основі мусульманського права;

- з'ясовано поняття та введено у науковий обіг правові терміни: «вакуф» (відказування майна на користь Аллаха), «вакуфна власність» (земельна власність, яку становило таке майно, вилучене з цивільного обігу), «меват» (займанщина), «адет» (звичай), «бейлик» (земельна власність кримського бея), «калгалик» (земельна власність кримського калги), «оджалик» (земельна власність вчителя), «джемаат» (громада), якими характеризувались земельні правовідносини у Кримському ханстві;

- з'ясовано характер трансформації методів і засобів регулювання земельних правовідносин на території Таврійської губернії в умовах уніфікації російського земельного законодавства, що в результаті насильного втручання і нав'язування чужої для кримців правової традиції призвело до руйнації усталених та притаманних всередині кримської спільноти правових зв'язків і виникненню правовідносин, які використовувалися окупантами у власних інтересах;

- узагальнено практику судового та позасудового захисту права власності на землю, на цій основі виокремлено основні способи правового захисту земельної власності, показано найбільш характерні земельні спори та рішення по них. До наукового обігу введено архівні матеріали, які відображають судову та позасудову практику вирішення земельних спорів, зокрема: ф. 456 «Высочайше основанная комиссия о вакуфах, г. Симферополь Таврической губернии». Оп. 1. Дело 15. «О любовном размежевании дачи деревни Ташлы-Даир Перекопского уезда» Державного архіву Автономної республіки Крим, в якому розглядається справа про втрату своїх землеволодінь однією з останніх спадкоємиць впливового за часів Кримського ханства роду Ширинських Заде Ширинською; та ф. 383. Оп. 30. Дело 994. «О земельном споре между татарами четырнадцати деревень Коккозской долины и помещицей Мегметши бея» Російського Державного історичного архіву, в якому розглядалася справа про незаконне привласнення землеволодінь 14 сіл Кок Озької долини Мегмет беєм Кипчацьким після анексії Кримського ханства у 1783 р. Справа показово ілюструє виниклу колізію між двома правовими системами в процесі уніфікації континентального та мусульманського права;

удосконалено:

- розуміння права власності за мусульманським правом у Кримському ханстві;

- наукові положення про конкретно-історичну конвергенцію інститутів мусульманського та континентального права в Таврійській губернії;

- класифікацію суб'єктів права на землю у Таврійській губернії та видів земельної власності;

- знання про форми власності на землю в Кримському ханстві та Таврійській губернії, про земельне законодавство Російської імперії;

дістали розвитку:

- використання в історико-правовому аспекті терміну «кримці» стосовно автохтонного населення Криму, яких до того російська та європейська наука називали «татарами», або «кримськими татарами», що призводило до змішування кримців із монголо-татарами, казанськими татарами та іншими неслов'янськими східними народами;

- знання про колонізацію Російською імперією Криму та її значення для корінного народу;

- положення про земельну політику як складову державної та правової політики Російської імперії в Криму;

- історико-правова оцінка статистичних відомостей щодо земельної власності у Таврійській губернії.

Методи дослідження. У процесі здійснення дослідження ми використовували низку: загальнонаукових методів – системний, логічний, історичний, психологічний, порівняльний і статистичний; спеціально-наукових методів – аналізу і синтезу, дедукції та індукції, абстрагування; спеціально-юридичних методів – історико-юридичний і герменевтичний метод тощо. Зокрема, застосування принципу історичної об'єктивності дає нам змогу проаналізувати правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії таким, яким воно було від моменту становлення Кримського ханства та після змін внаслідок анексії держави Російською імперією. За допомогою діалектичного підходу було встановлено взаємозв'язок між процесами розвитку земельних відносин при зміні держав у Криму. Історичний метод дав змогу виявити закономірності правового регулювання земельних відносин у Таврійській губернії, котрі характеризувалися переходом від ісламського типу права власності до континентального, від раціонального використання земельних ресурсів до цільового та супроводжувалися відповідними змінами. Історико-правовий метод дав змогу простежити процеси розвитку земельних відносин у Кримському ханстві й Таврійській губернії в різні періоди, зосередивши увагу на нормативно-правових актах, що засвідчували основні зміни в земельному ладі Криму.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть бути використані у законотворчій діяльності: для вдосконалення Земельного кодексу України, земельного законодавства; у науково-дослідницькій діяльності: для подальших досліджень історії права в Криму, написання підручників з історії держави і права України, історії земельного права України; у науково-педагогічній діяльності: для підготовки до лекційних і семінарських занять з предметів «Історія держави і права України» та «Земельне право України».

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії держави і права та політико-правових вчень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка та науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна роль права та закону у процесі врегулювання суспільних відносин» (м. Харків, 8-9 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 14-15 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Народ, держава, власність, ресурси, регіональний розвиток» (м. Київ, 21-22 грудня 2012 р.); Міжнародній студентсько-аспірантській науковій конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (м. Львів, 26-28 квітня 2013 р.); XX-XXI звітних науково-практичних конференціях «Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Львів, лютий 2014 р.; лютий 2015р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій 700-річчю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму «Крим в історії України» (м. Київ, 02 грудня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Юриспруденція і практика: виклики сучасних європейських інтеграційних процесів» (м. Братислава, 27-28 листопада 2015 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено у шістнадцяти публікаціях, зокрема у восьми статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, з них – одна публікація в іноземному юридичному виданні, а також у восьми тезах доповідей науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять 14 підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел (314 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 251 сторінку, з яких основний текст – 200 сторінок, список використаних джерел (314 найменувань) – 40 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні межі і методологію дослідження; розкрито наукову новизну; висвітлено практичне значення одержаних результатів; надано відомості про їх апробацію та опублікування.

Розділ I **«Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження»** складається з трьох підрозділів і присвячений дослідженню стану історіографії, джерельної бази та методології за темою дисертації.

У *підрозділі 1 «Історіографія дослідження»* за хронологічним принципом проаналізовано стан наукового опрацювання проблем правового регулювання земельних відносин у Таврійській губернії.

Генезу наукових знань про правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії можна розділити на 3 доби: дорадянську, радянську і сучасну (українську). Дорадянські наукові дослідження були опубліковані після анексії Кримського ханства Російською імперією наприкінці XIX ст. Потреба у пошуках виникла з практичної необхідності застосування норм права Російської імперії у Таврійській губернії. Проблему досліджували переважно кримські (Ф. Лашков, А. Маркевич та ін.) і російські (Г. Блюменфельд, В. Смірнов та ін.) науковці. Радянська наукова література (П. Надинський, С. Секиринський та ін.) відрізнялася своєю вузькістю, політичною ангажованістю, нехтуванням принципом історичного об'єктивізму. В сучасну добу завдяки появі молодих українських учених (Г. Абдулаєвої, Ф. Аметки, П. Захарченка та ін.), було надано якісно нового поштовху дослідженню деяких проблем правового регулювання земельних відносин у минулому Криму. Серед інших, на нашу думку, на сучасному етапі слід окремо виділити більш ніж 30-річну дослідницьку діяльність проблем історії Криму російського науковця В. Возгріна.

У *підрозділі 2 «Джерельна база дослідження»* вказано, що вона складається з раніше неопублікованих і опублікованих архівних матеріалів – рішень судів щодо земельних справ, статистичних даних щодо кількості землі, яка перебувала у власності та інших документів. До нормативно-правових актів, які становлять основу джерельної бази дослідження, належать маніфести, грамоти, укази і постанови, опубліковані у Повному зібранні законів Російської імперії; акти індивідуальної дії – ордери на землю губернаторів Таврійської губернії та інші акти.

У *підрозділі 3 «Методологічні засади дослідження»* висвітлюються використані основні концептуальні засади дослідження обраної теми. Зокрема, завдяки антропологічному підходу ми виявили, що динаміка правового регулювання земельних відносин неоднорідно впливала на мешканців Таврійської губернії. Цивілізаційний підхід дав змогу досягнути і оцінити роль мусульманської та континентальної правових систем при трансформації правового регулювання земельних відносин. Використання історико-правового методу допомогло простежити розвиток земельних відносин у Кримському ханстві і Таврійській губернії в різних історичних проміжках часу, зосередивши увагу на нормативно-правових актах, які відображали основні тенденції змін в земельному ладі Криму.

Розділ II «Правове регулювання земельних відносин у Кримському ханстві (сер. XV – 1783 р.)» складається з трьох підрозділів, в яких характеризується стан земельних правовідносин у кримській державі як передумови регулювання права власності на землю у Таврійській губернії.

У *підрозділі 1 «Утворення Кримського ханства. Джерела права та суб'єкти земельних правовідносин у Кримському ханстві»* коротко обґрунтовується вживання етнічної назви «кримці» по відношенню до корінного населенню Криму замість загальноприйнятого «кримські татари», висвітлюються основні державні засади створення та функціонування

Кримського ханства. Автором було запропоновано поділ джерел права, що діяли у Кримському ханстві, на: звичаєві (адет), релігійні (Коран, Суна), доктринальні (праці мусульманських вчених-юристів), нормативні (ханські ярлики, султанські фірмани). Адет складала правила поведінки, які не були зафіксовані у нормах шаріату, протягом тривалого часу систематично повторювалися, здійснювалися у минулому і були підкріплені авторитетом старійшин громади. Встановлено, що Коран та Суна містили основні правові засади регулювання земельних відносин у Кримському ханстві. Ханські ярлики та султанські фірмани санкціонували набуття права власності на землю за правом меват (займанщини), або укладання правочину щодо земельної ділянки для прохачів за умови сплати встановленої грошової суми. До суб'єктів права власності на землю віднесено Аллаха, кримського хана, беїв та мурз, кримських селян, джемаат (громаду), окремих представників інших народів та турецького султана. Встановлено, що концепція права власності на землю в Кримському ханстві передбачала для кримців закріплення права господарювання на своїй рідній землі. Набуття права власності на землю відбувалося шляхом використання широкого інструментарію правових механізмів, зокрема укладання правочинів та застосування принципу меват (займанщини), звичаїв кримців.

У підрозділі 2 «Правові підстави набуття і припинення права власності на землю у Кримському ханстві» встановлено, що ханське землеволодіння (ер міріє) розповсюджувалося на ті землі, які належали особисто хану. Право власності на бейлик належало баш бею – найстаршому голові бейського роду. Володіння та розпорядження бейликом здійснювалося колективно всім родом. Земельні ділянки мурз входили до складу бейлику та мали приватноправову природу, як і ділянки кримців-селян. Джемаат володіла землею на праві колективної власності. Турецький султан володів власним доменом, використовуючи його як засіб стримування і впливу на дії хана. Інші народи (греки, італійці) володіли відведеними їм землями переважно на власному, звичному їх народу праві за умови відсутності колізій між цим правом та ісламом. Землекористування розвивалося на підставі функціонування відповідних норм мусульманського права. Вакуфне землеволодіння мало специфічну природу. Шифат захищав інтереси сусіда власника земельної ділянки у випадку її продажу третій особі. Калгалик та оджалик були специфічними формами землекористування, які стали джерелом набуття земель певними суб'єктами.

У підрозділі 3 «Способи набуття і захисту права власності на землю у Кримському ханстві» схарактеризовано основні види правочинів у Кримському ханстві і наведено практику їх правозастосування. Зокрема, з правочинів виділялися купівля-продаж, оренда, дарування, заповіт тощо. Використано низку архівних джерел з кадіаскерських книг (записів рішень кримських суддів), перекладених у дорадянську добу російськими фахівцями. Наведені у них справи відображають динаміку правового

регулювання земельних відносин у державі і практику розв'язання спірних ситуацій.

Розділ III «Трансформація земельних правовідносин на території Криму після утворення Таврійської губернії (1783 – 1917)» складається з п'яти підрозділів.

У підрозділі 1 *«Утворення Таврійської губернії і становлення правового регулювання земельних відносин за російським законодавством»* з'ясовано, що анексія Кримського ханства Російською імперією відбулася всупереч умовам Кучук Кайнарджийського мирного договору від 10 липня 1774 р. Виділено три етапи утворення Таврійської губернії: створення Таврійської області (2 лютого 1784 р. – 12 грудня 1796 р.); створення Новоросійської губернії (12 грудня 1796 р. – 31 серпня 1803 р.); проголошення Таврійської губернії (1803 – 1917 рр.). Кожному з цих періодів відповідали певні правові і суспільно-політичні процеси, які відбувалися в регіоні і супроводжувалися перерозподілом власності на землю між суб'єктами земельних відносин.

У підрозділі 2 *«Джерела права, що діяли в Таврійській губернії у складі Російської імперії»* виділено нормативні (нормативно-правовий акт, ордери губернаторів) та звичаєві (звичаї кримців) джерела права. В Російській імперії нормативно-правові акти, які мали силу закону, видавалися в формах маніфесту, указу та грамоти. Ордер на землю був правовстановлюючим та правопідтверджуючим документом індивідуальної дії, який закріплював земельну ділянку за певною фізичною особою. Правова регламентація та практична реалізація землекористування в формах вакуфу і шифату впродовж досить великого часу залишалися прогалиною в правовому полі Російської імперії. Продовжувалася тенденція до концентрації власності на землю в руках духовних осіб за допомогою створеного російською владою Таврійського мусульманського духовного правління.

У підрозділі 3 *«Види та правовий статус суб'єктів права власності на землю у Таврійській губернії»* виділено наступні види зазначених суб'єктів: уповноважені (монарх Російської імперії, губернатор Таврійської губернії), піддані (кримці, російські поміщики та селяни), іноземні (громадяни інших держав). Верховним власником всіх земель губернії став монарх. На кримців не розповсюджувалося кріпосне право, але на практиці вони були істотно обмежені у власних земельних правах і праві захисту власності на земельну ділянку. Іноземці запрошувалися у Таврійську губернію колонізувати край. Була підготовлена відповідна нормативно-правова база, яка захищала становище іноземних переселенців, які погоджувалися набути землю у губернії.

У підрозділі 4 *«Земельні правовідносини у Таврійській губернії. Їх види та особливості»* встановлено, що власність на землю у Таврійській губернії розподілялась за суб'єктами на монаршу, поміщицьку, селянську, міську і власність іноземців. За формою землекористування вона розподілялась на державну, колективну, приватну і вакуфну. У сфері правового регулювання земельних відносин набули широкого використання цивільно-правові

правочини купівлі-продажу, оренди, застави, заповіту тощо. Всі землі були обміряні, межовані та класифіковані на розряди відповідно до їх цінності та цільового призначення. За цільовим призначенням землі поділялися на сільськогосподарські, орні, садибні, вигінні, лісові тощо. Здійснене межування земель Таврійської губернії можна схарактеризувати як суперечливе та непослідовне. Внаслідок цього зростали скарги та спори щодо проваджених межувань.

У підрозділі 5 «Способи набуття і захисту права власності на землю в Таврійській губернії» досліджено правозастосовну практику, земельні судові справи щодо права власності на земельні ділянки, в яких відображено динаміку розвитку земельних правовідносин у Таврійській губернії в період 1783 – 1861 рр. Наведені в них земельні спори вказують на практичні проблеми, які існували в регіоні в зазначений період. Проаналізовано форми укладених договорів щодо права власності на землю, які відображають специфіку досліджуваних правовідносин. На підставі аналізу архівних джерел встановлено, що при укладанні правочинів із земельними ділянками переважала письмова форма. Основним видом угод була купівля-продаж, котра оформлялася у формі купчої кріпості. Істотними умовами угод також були строк, ціна, характер користування землею. Об'єктами спорів були земельна ділянка або її частина, ліс, пасовисько, вигін, вакуфна власність тощо.

Розділ IV «Особливості реформування земельних правовідносин у Таврійській губернії (1861 – 1917 рр.) складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1 «Зміни у правовому регулюванні земельних правовідносин внаслідок Селянської та Столипінської реформ у Російській імперії» схарактеризовано процеси, які відбувалися у сфері земельних відносин під час здійснення зазначених реформ, проаналізовано законодавчу базу реформ і кількісні показники їх втілення на практиці. Встановлено, що Селянська та Столипінська реформи остаточно закріпили у Таврійській губернії земельний устрій, який склався в Російській імперії. Вони були абстрактно спрямовані на весь селянський стан країни в цілому, не розрізняючи селян за етнічними ознаками, майже не враховуючи місцеві особливості і традиції регулювання земельних відносин. Поміщики отримали подвійну вигоду: в них з'явилася дешева робоча сила, і вдалося із прибутком позбутися землі, у великій кількості якої із зростанням виробництва вже не було необхідності. Столипінська реформа відрізнялася своєю організованістю і поступовістю змін. Робота відбувалася у трьох напрямках: політичному (проголошення загального курсу на реформи, вироблення відповідної державної політики та стратегії), юридичному (розробка і видання указів, скерованих на регулювання земельних відносин) і економічному (кінцевою метою реформи було підвищення загального рівня виробництва і землеробства, становлення середнього класу, формування міцного селянина-власника). Селяни отримали можливість стати повноправними власниками своїх земель.

У підрозділі 2 «*Форми власності на землю у Таврійській губернії*» з'ясовано, що внаслідок здійснення реформ 1861 р., у Таврійській губернії змінився режим правового регулювання права власності на землю. Воно поділялося на: приватне, колективне і міське. До приватної власності на землю відносилися власність монарха, поміщиків і селян. До колективної: власність громад і іноземних колоній. Встановлено, що майже зникли притаманні кримцям форми землекористування. Користування вакуфами у Криму зазнало великих змін. Спостерігалася тенденція до збільшення долі приватного землеволодіння порівняно із громадським. У материкових повітах Таврійської губернії у 2 пол. XIX ст. набули розвитку певні риси землекористування, розвинені за часів Кримського ханства – зокрема, утворення громади осіб для використання земель на праві колективної власності, займанщина.

У підрозділі 3 «*Правові підстави виникнення і припинення земельних правовідносин у Таврійській губернії*» на підставі аналізу архівних джерел нами встановлено, що було висунуто наступні вимоги до правочинів щодо земельної ділянки між поміщиками та селянами: 1) консенсуальність. Правочини могли укладатися тільки у разі досягнення між сторонами домовленості з усіх істотних умов; 2) добровільність. Ніхто не міг бути примушений до їх укладання; 3) строковість. Угода встановлювалась на визначений строк дії – три роки з правом переукладання на такий самий термін; 4) оплатність. Передбачалося виконання селянами повинностей за наділення їх землею. Після спливу 3 років угода могла не відновлюватися на новий строк. З'ясовано, що за 3-річний строк поміщикам вдавалося загнати селян у боргову кабалу. Щоб не втратити землю, селяни були вимушені укладати нові угоди із поміщиками. Простежувалась тенденція збільшення розмірів господарства разом із середньою кількістю орендної землі, яка приходилася на наявний двір. Встановлено, що діяльність Мусульманського духовного правління остаточно призвела до втрати вакуфної земельної власності і її повернення у склад державної власності та введення у цивільний обіг.

ВИСНОВКИ.

У дисертації вирішено нове наукове завдання, що полягає у виявленні та характеристиці змін, які відбулися в процесі уніфікації мусульманської та континентальної правових систем внаслідок переформатування правового регулювання і реформування земельних правовідносин в Криму в період існування Таврійської губернії. Одержані в процесі дослідження результати дозволяють зробити такі висновки:

1. У сфері правового регулювання земельних відносин за час існування Кримського ханства формувалися правові джерела та звичаї кримців, що вписувалися та пристосовувалися до системи мусульманського права, яка складалася в державі. Починали формуватися та закріплюватися форми права власності на землю та землекористування.

2. Особливістю правового регулювання земельних відносин у Кримському ханстві було те, що воно було тісно переплетене із мусульманською релігією. Коран та Суна були головними джерелами права в державі. Поряд із релігійними, також суттєво впливали на розвиток права у Кримському ханстві звичасві норми.

3. Концепція права власності на землю в Кримському ханстві полягала у законодавчому нормативному закріпленні режиму господарювання кримців на своїй рідній землі. Набуття права власності на землю відбувалося як традиційним шляхом, відомим і континентальному праву – укладанням різноманітних правочинів: купівлі-продажу, оренди, дарування, обміну, так і застосуванням принципу меват – права первинного обробітку землі.

4. Головними тенденціями розвитку правового регулювання земельних відносин в Кримському ханстві були: а) поділ форм земельних відносин та землекористування майже між всіма суспільними прошарками; б) відсутність кріпацтва; в) утворення джемаат як колективного суб'єкта права власності на землю; г) широкий спектр правового захисту власності на землю.

5. Правове регулювання земельних відносин в Таврійській губернії у складі Російської імперії мало суперечливий характер. Позитивним аспектом були законодавче нормативно-правове регулювання, впорядкування правового регулювання шляхом формалізації земельних відносин. Землі були класифіковані за якістю та цільовим призначенням. Негативним аспектом була руйнація притаманної для кримців системи земельних відносин. Як наслідок, зникло багато унікальних форм землекористування. Кримці втратили свої землі через неможливість доведення свого права власності на землю за російським законодавством.

6. Внаслідок трансформації земельних правовідносин під час заміни мусульманської правової системи на континентальну та імплементації деяких положень мусульманського права у російське законодавство окупантами було застосовано низку методів і засобів для досягнення вказаної мети. Зокрема, правові традиції кримців були витіснені на периферію правового регулювання. Центральне місце посіло нормативне регулювання шляхом встановлення указу та інших документів центральної та місцевої влади. Деякі форми землеволодіння і землекористування вперше вводилися законодавцем у сферу практичних відносин в Криму, а деякі – переставали регулюватися, що призводило до повного знищення цих форм. Згідно вимог законодавства всі землі Криму були межовані, обміряні, оцінені та розділені на розряди. На практиці зазначений комплекс заходів не досяг своєї мети. Законодавство в сфері земельних відносин залишилось неузгодженим на різних рівнях.

7. Особливістю правового регулювання земельних відносин в Таврійській губернії було існування великої кількості установ та комісій для імплементації норм мусульманського права у російське законодавство. Їх діяльність була суперечливою і не досягла своєї мети. На засноване Таврійське мусульманське духовне правління був покладений обов'язок утримання і користування вакуфною власністю, а на Комісію про вакуфи –

моніторинг вакуфних земель. На практиці це призвело до знищення вакуфів, їх переміщення у фонд державних земель, повернення у цивільний обіг, і як наслідок також сприяло обезземеленню кримців.

8. Проведені в Російській імперії Селянська і Столипінська реформи несуттєво покращили правове регулювання земельного питання в Таврійській губернії. Особливостями їх здійснення в регіоні були: суб'єктний склад – положення реформи розповсюджувалися на кримців, що мешкали на території Таврійської губернії; об'єктний склад – серед інших, реформи регулювали форми власності на землю і землекористування кримців, які тісно співіснували та перемежовувалися із власністю на землю переселенців та іноземців; функціонування реформ у особливому правовому режимі на території Таврійської губернії. Реформи проводилися досить непослідовно. В практичній площині Селянська реформа не вирішила проблему черезсмужжя. Отже, Селянська реформа лише ускладнила ситуацію, створила стан соціальної напруженості і стала передумовою проведення Столипінської реформи. Столипіним було зроблено спробу розв'язати низку питань, до числа яких входило і земельне. Зросла чисельність середнього класу суспільства, який почав концентрувати власність на землю в себе, що призводило до зменшення поміщицької власності. Почала зростати інтенсивність експлуатації земель за цільовим призначенням. До негативних факторів Столипінської реформи можна віднести слабе залучення кримців у зазначені процеси. Залишалося достатньо невизначеним й селянське питання. Попри зміни розмір селянської власності залишався достатньо низьким.

9. Правовими підставами виникнення, зміни та припинення земельних відносин між суб'єктами права в Таврійській губернії були правочини, зокрема купівля-продаж, оренда, міна, дарування тощо. Вони вимагали обов'язкової письмової форми. Особливістю практичного функціонування земельних відносин в Таврійській губернії було те, що переважаюча дія норм мусульманського права проявилася у збереженні під час трансформації правових систем деяких кримських звичаїв, притаманних кримцям, шляхом їх зміни і входження в інше правове поле.

10. Форми захисту права власності на землю можна розділити на судові та позасудові. Судовий захист здійснювався у судових установах Російської імперії. Рішення судів могли бути апеляційно оскаржені в Комісії з розгляду спорів, касаційно – в Урядовому Сенаті. На практиці суди зволікали з винесенням рішень, діяли непослідовно та упереджено по відношенню до кримців. Склад судів не був представлений пропорційно до чисельності населення. Позасудовий захист відбувався всередині громади. Він дозволяв мирно вирішити земельні спори шляхом досягнення спільних угод та домовленостей між сторонами згідно звичаїв. Рішення приймали авторитетні старійшини, які виступали у якості мирових посередників.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті:

1. **Ванієв Е. С.** Правове регулювання земельних відносин у Кримському ханстві на основі інституту вакуфу / Е. С. Ванієв // Вісник ДоНУ: серія В. «Економіка і право». – 2012. – Т. 2. – С. 137-140.
2. **Ванієв Е.** Джемаат як основна одиниця місцевого самоврядування у Кримському ханстві / Е. Ванієв // Власність, ресурси, казна, інновації, управління: – 2012. – №2 (2011). – С. 29-31.
3. **Ванієв Е.** Правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії у період проведення селянської реформи 1861р. / Е. Ванієв // Вісник УжНУ: серія «Право». – 2012. – Вип. 21. Ч. 2 т. 1. – Херсон : Гельветика, 2013. – С. 17-19.
4. **Ванієв Е. С.** Історико-правовий аспект здійснення межування земель в Таврійській області та його правове регулювання на початку ХІХ ст. / Е. С. Ванієв // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. – Вип. 5. – Т. 1. – 2013. – С.27-29.
5. **Ванієв Е. С.** Колонізація Криму на початку ХІХ ст. (історико-правовий аспект) / Е. С. Ванієв // Вісник УжНУ: серія «Право». – 2012. – Вип. 24. – Т. 1. – С. 17-21.
6. **Ванієв Е. С.** Порівняльно-правовий аспект анексії Криму до складу Росії в 1783 р. та в 2014 р. / Е. С. Ванієв // Вісник УжНУ: серія «Право». – 2012. – Вип. 26. – С. 11-16.
7. **Ванієв Е. С.** Порівняльно-правий аспект правового регулювання режиму права власності кримськотатарських беїв та мурз у Кримському ханстві в ХV-ХVІІІ ст. та російських поміщиків у Таврійській губернії в ХVІІІ-ХІХ ст. / Е. С. Ванієв // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 61. – 2015. – С. 109-116.
8. **Ваниев Э.** Правовое регулирование института меват в Крымском ханстве / Э. Ваниев // «Legea si Viata» (Республика Молдова). – № 6 (270), 2014. – С. 20-22.

Тези доповідей:

1. **Ванієв Е. С.** Правове становище хана у Кримському ханстві у сфері регулювання земельних відносин / Е. С. Ванієв // Сучасна роль права та закону у процесі врегулювання суспільних відносин : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 8-9 грудня 2012 р.). – Т. 1. – С. 12-14.
2. **Ванієв Е. С.** Принцип меват та його значення у Кримському ханстві у сфері регулювання земельних відносин / Е. С. Ванієв // Сучасне правотворення: питання теорії та практики : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14-15 грудня 2012 р.). – Ч. 1. – С. 11-13.

3. **Ванієв Е. С.** Джемаат як основна одиниця місцевого самоврядування у Кримському ханстві / Е. С. Ванієв // Народ, держава, власність, ресурси, регіональний розвиток : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 21-22 грудня 2012 р.). – Ч. 1. – С. 72-75.

4. **Ванієв Е.** Правове регулювання інституту вакуфу у Таврійській губернії / Ванієв Е. // Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи : тези доповідей Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (м. Львів, 26-28 квітня 2013 р.). – Львів : Юрид. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – С. 19-20.

5. **Ванієв Е.** Правове регулювання межування земель в Таврійській області на початку ХІХ ст. / Е. Ванієв // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ХХ звітної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 лютого 2014 р.). – Львів : Юрид. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – С. 65-67.

6. **Ванієв. Е.** Правові наслідки анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 р. / Ванієв Е. // Крим в історії України : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 700-річчю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму (м. Київ, 2 грудня 2014 р.). – Київ : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. – Вип. 1. – С. 125-133.

7. **Ванієв Е.** Правове становище жінки у Кримському ханстві / Е. Ванієв // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ХХІ звітної науково-практичної конференції (м. Львів, 12-13 лютого 2015 р.). – Львів : Юрид. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – С.83-85.

8. **Ванієв Е. С.** Захист права власності на землю у Кримському ханстві / Е. С. Ванієв // Pravna veda a prax : vyzvy modernych europskych integracnych procesov : medzinarodna vedecka konferencia (m. Bratislava, 27-28 novembra 2015 r.). – Bratislava : Paneuropska vysoka skola, pravnicka fakulta, 2015. – S. 28-29.

АНОТАЦІЯ.

Ванієв Е. С. Правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії (1783 – 1917). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львівський національний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, Львів, 2016.

У дисертації досліджено основні аспекти та особливості правового регулювання земельних відносин у Таврійській губернії. Розкрито зміст земельної політики Російської імперії у регіоні та визначено її вплив по відношенню до корінного населення Криму та інших народів що проживали в Криму. Виявлено основні напрями перерозподілу земельної власності у Криму після анексії Кримського ханства. Досліджено характер уніфікації континентального та мусульманського права та її наслідки для правового

регулювання земельних відносин. Встановлено відмінності у земельному ладі в Кримському ханстві та у Таврійській губернії. Схарактеризовано джерела правового регулювання земельних відносин у Таврійській губернії, їх взаємовплив та особливості правозастосування на практиці. Схарактеризовано види суб'єктів права власності на землю, способи його набуття і судового захисту. Досліджено особливості здійснення реформування в сфері земельних відносин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.ст. внаслідок проведення Селянської та Столипінської реформ. Встановлено причинно-наслідкові зв'язки, які обумовлювали динаміку розвитку земельних правовідносин.

Ключові слова: Таврійська губернія, земельні правовідносини, право власності на землю, правозастосування, земельний спір, вакуф.

АННОТАЦІЯ.

Ваниев Э. С. Правовое регулирование земельных отношений в Таврической губернии (1783 – 1917). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко Министерства образования и науки Украины, Львов, 2016.

В диссертации исследованы основные аспекты и особенности правового регулирования земельных отношений в Таврической губернии. Раскрыто содержание земельной политики Российской империи в регионе и определено ее влияние по отношению к коренному населению Крыма и других народов, которые проживали в Крыму. Выявлены основные направления перераспределения земельной собственности в Крыму после аннексии Крымского ханства. Исследованы характер унификации континентального и мусульманского права и её последствия для правового регулирования земельных отношений. Установлены отличия в земельном строе Крымского ханства и Таврической губернии. Охарактеризованы источники правового регулирования земельных отношений в Таврической губернии, их взаимовлияние и особенности правоприменения на практике. Охарактеризованы виды субъектов права собственности на землю, способы его приобретения и судебной защиты. Исследованы особенности осуществления реформирования в сфере земельных отношений во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. вследствие проведения Крестьянской и Столыпинской реформ. Установлены причинно-следственные связи, которые обуславливали динамику развития земельных отношений.

Ключевые слова: Таврическая губерния, земельные правоотношения, право собственности на землю, правоприменение, земельный спор, вакуф.

SUMMARY

Vaniev E. S. The law regulation of land relations in Taurian province (1783 – 1917). – The manuscript.

The thesis for the scientific degree of Candidate of Law (Science) in specialty 12.00.01 – Theory and History of the State and Law; History of Political and Legal Doctrines. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2016.

The main aspects and peculiarities of legal regulation of land relations in Taurian province (1783 – 1917) are highlighted in this research. The guidelines of land policy of the Russian Empire in the region are revealed, its influence on the original inhabitants as well as on other nationals of Crimea is analysed. The main directions of land property redistribution in Crimea after the annexation of the Crimean Khanate are singled out. The author researches the nature of the Continental and Moslem (Mohammedan) law unification and its consequences for land relations legal regulation. The differences in the land sphere in the Crimean Khanate and Taurian province are established. The sources of the land legislation in Taurian province are characterized as well as their mutual influence and peculiarities of law application. The kinds of the right of land ownership subjects are analysed together with its acquisition methods and legal protection. Particularities of reforming realization in the land relations sphere (in the second half of 19th – early XXth century) after the Peasant and Stolypin reforms are highlighted. Relationships of cause and effect that stipulated the dynamics of land legal relations development are determined.

Keywords: Taurian province, land legal relations, land ownership, land transaction, land dispute, vaqf.

Підписано до друку 02.09.2016 р. Формат 60x90/16

Обсяг 0,9 авт. арк.

Тираж 100 прим. Папір офсетний.

Друк: ФОП Кундельська В.О.

79000, Львів, вул. Студинського, 4.

Виписка з ЄДР серія АА № 543619 від 22.10. 2007 р.

Тел.: 096 270 62 87; 050 227 91 39.

e-mail: genaprint@gmail.com